

Το Κάστρο της Σκιάθου (Μεσαιωνικός Οικισμός) και η Αρχιτεκτονική των Εκκλησιών του

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΗΜ. ΑΛΕΞΙΟΥ

Αρχιτέκτων, Καθηγητής ΤΕΙ, Δρ Ιστορίας Αρχιτεκτονικής

Περίληψη

Με αυτό το άρθρο επιχειρούνται: α) μια πρώτη προσέγγιση, ιστορική, στο μεσαιωνικό οικισμό, το Κάστρο, της Σκιάθου που αναπτύχθηκε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, σχεδόν άγνωστο μέχρι σήμερα, και β) η παρουσίαση, κυρίως, και η προβολή της αρχιτεκτονικής των εκκλησιών του οικισμού, δεδομένου ότι τα ελάχιστα κτίσματα που σώζονται είναι εκκλησίες. Με τα στοιχεία της πλήρους αποτύπωσης και φωτογράφισης των εκκλησιών που έγινε, κατέστη δυνατή η μελέτη των μορφών, των τύπων και των κατασκευών, που εφαρμόστηκαν σε ομάδα λατρευτικών κτισμάτων σε αυτόνομο οικισμό, και σε σχετισμό με τον ευρύτερο ελλαδικό χώρο την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

1. Ο ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ

Η νήσος Σκιάθος μαζί με τη Σκόπελο (αρχαία Πεπάρινθος), την Αλόνησο (αρχαία Ίκο), τη Σκύρο και πολλά ακατοίκητα σήμερα μικρά νησάκια αποτελούν το σύμπλεγμα των Βορείων Σποράδων του Αιγαίου. Η Σκιάθος βρίσκεται απέναντι από το Πήλιο. Είναι γνωστή από τα αρχαία χρόνια ως νησί και ως πόλη [4, 23, 24]. Η αρχαία πόλη κατείχε την ίδια περίπου θέση που έχει και η σημερινή. Βρίσκεται στο στόμιο ενός κόλπου στη νότια ακτή του νησιού. Την ύπαρξή της μαρτυρούν τα λίγα υπολείμματα που σώζονται από το περιτείχισμά της. Τα ερείπια αυτά ανάγονται στον 4ο π.Χ. αιώνα [25, 28]. Ελάχιστα γνωρίζουμε για τη βυζαντινή Σκιάθο. Μας είναι γνωστός ο ελλιμενισμός του βυζαντινού στόλου το 758 στο λιμάνι της Σκιάθου [4, 25]. Μετά το 1204 η Σκιάθος δόθηκε στους Ενετούς, οι οποίοι έμειναν στο νησί μέχρι το τρίτο τέταρτο του 17ου αιώνα. Η αρχαία πόλη έζησε μέχρι το 14ο ή τις αρχές του 15ου αιώνα. Οι επιδρομές και οι λεηλασίες των πειρατών ανάγκασαν τους κατοίκους να την εγκαταλείψουν και να εγκατασταθούν σε ασφαλέστερη τοποθεσία. Τέτοιος τόπος από τη φύση του οχυρωμένος είναι ο βορειότερος βράχος του νησιού (εικ. 1), πάνω στον οποίο είτε ήταν κτισμένο κάστρο από τους Ενετούς, είτε κατασκευάστηκε με την έλευση των κατοίκων. Η εγκατάσταση των Σκιαθιτών στο Κάστρο τοποθετείται από αόριστες πληροφορίες στα μέσα του 14ου αιώνα [25]. Είναι γεγονός, πάντως,

Εικόνα 1: Αποψη του Κάστρου από το νησί.

Fig 1: A view of the Kastro from the island.

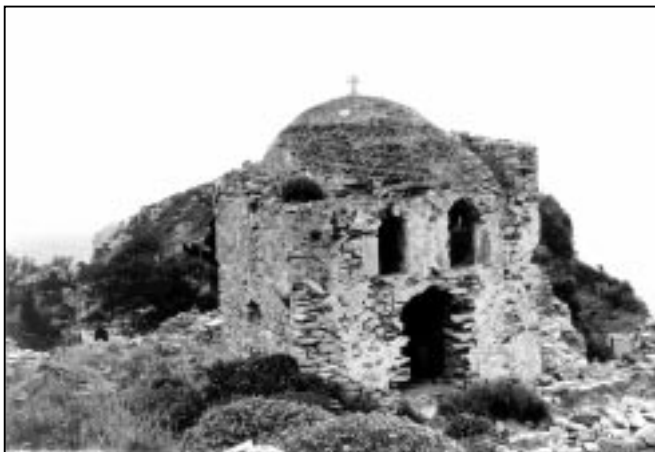
ότι το Κάστρο υπάρχει κατά τα τέλη του 15ου αιώνα* [1]. Έτσι, με την ίδρυση του μεσαιωνικού οικισμού της Σκιάθου, του Κάστρου, η αρχαία πόλη ως συγκροτημένος οικισμός εγκαταλείφθηκε μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα. Σε όλο αυτό το διάστημα, η περιοχή δεν ερημώθηκε τελείως, διότι το λιμάνι δεν έπαψε να χρησιμοποιείται, ακόμη και μετά την εγκατάλειψη της αρχαίας πόλης έως την επανίδρυσή της, γιατί είναι το μοναδικό ασφαλές σημείο του νησιού για τα πλοία [6]. Περί το 1784 στη θέση, όπου βρισκόταν η αρχαία πόλη, εγκαθίστανται οι Λιμνιοί, πρόσφυγες από την Εύβοια, και δημιουργούν τον πρώτο συγκροτημένο οικισμό της σημερινής πόλης [25]. Το 1829 μετά την απελευθέρωση και αφού πλέον είχε εκλείψει ο κίνδυνος των πειρατών, οι κάτοικοι εγκατέλειψαν το μεσαιωνικό οικισμό, το Κάστρο, και επιστρέφοντας στη θέση, όπου ήταν η αρχαία πόλη οικοδόμησαν το σημερινό οικισμό.

Η εγκατάσταση των Σκιαθιτών στο Κάστρο δεν σήμανε και την απαλλαγή τους από τις επιδρομές και τις λεηλασίες των πειρατών, οι οποίες είχαν ήδη αρχίσει τους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής περιόδου και συνεχίστηκαν πιο απειλητικές και τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας. Πολ-

*Στην ξυλογραφία του 1485 με το χάρτη της Σκιάθου φαίνεται το Κάστρο.

Εικόνα 2: Το Κάστρο όπως είναι σήμερα.
Fig. 2: The Kastro as it is today.

Εικόνα 3: Το Τζαμί.
Fig. 3: The Mosque.

Εικόνα 4: Το τείχος στη βόρεια ακτή.
Fig. 4: The northern coast wall.

λές φορές το Κάστρο της Σκιάθου, όπως και άλλων νησιών του Αιγαίου, υπήρξε φωλιά πειρατών μέχρι το 1538, όπου κυριεύθηκε από τον αρχηγό του τουρκικού στόλου Χαϊρεδδίν Μπαρμπαρόσσα [2]. Με την κυριαρχία των Τούρκων στο Αιγαίο, και στο Κάστρο της Σκιάθου εγκαταστάθηκε τουρκική διοίκηση με τη σχετική φρουρά. Μετά την κατάληψη του νησιού από τον Ενετό ναύαρχο Μοροζίνη το 1660 όλοι οι Τούρκοι μεταφέρθηκαν στη Μαγνησία, στη θέση Λεχώνια [3, 25]. Με τα προνόμια που παραχωρήθηκαν από το 17ο αιώνα στα μικρά, κυρίως, νησιά του Αιγαίου, μεταξύ των οποίων και στις Σποράδες, εκτός των άλλων, η τουρκική παρουσία περιοριζόταν σε δύο Τούρκους αξιωματούχους σε κάθε νησί, στον μπέη και τον καδή [1]. Αυτό το καθεστώς ίσχυσε και για τη Σκιάθο, όπου ο ελάχιστος πληθυσμός του νησιού αποτελούνταν μόνο από Έλληνες [4, 26].

Οι συνεχείς μετακινήσεις, στις οποίες υποβάλλονταν οι κάτοικοι της Σκιάθου είτε προς το εσωτερικό του νησιού [3] είτε εκτός νησιού εξαιτίας των επιδρομών των πειρατών, δεν ενθάρρυναν τη δημιουργία αξιόλογων κατασκευών, αφού ήταν βέβαιο ότι κινδύνευαν ανά πάσα στιγμή να υποστούν λεηλασίες. Πριν τελειώσει ο 17ος αιώνας, η κατάσταση φαίνεται να βελτιώνεται, χωρίς ωστόσο να εκλείπει ο κίνδυνος επιδρομών από πειρατές ή Ενετούς, που πολλές φορές δημιουργούσαν προβλήματα στους κατοίκους του νησιού [2, 5, 25].

Στις αρχές του 18ου αιώνα τοποθετείται η αφετηρία της κοινωνικής και οικονομικής αναδιάρθρωσης των νησιών του Αιγαίου. Καθοριστικής σημασίας υπήρξε η δημιουργία του θεσμού του δραγουμάνου του στόλου, που ανάγεται στο 1701 [1]. Έτσι, ενώ τα νησιά Σκόπελος, Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά αναπτύσσονται σε ναυτικά κέντρα και το εμπόριο ξαναρχίζει, οι Σκιαθίτες έχουν απομονωθεί μέσα στο Κάστρο τους [2]. Παρά το γεγονός αυτό, στο εσωτερικό υπάρχει μία αξιόλογη αυξανόμενη δραστηριότητα σε ό,τι αφορά την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Αυτήν την εποχή οικοδομούνται ή ανακαινίζονται και διακοσμούνται αρκετές εκκλησίες του νησιού (Χριστός στο Κάστρο, Παναγία Κουνίστρα, Παναγία Κεχριά, Άγιος Γεώργιος Χριστοδουλίσσας, Άγιος Ιωάννης του Παρθένη).

Δεν βρέθηκαν ιδιαίτερα στοιχεία, από τα οποία θα ήταν δυνατόν να συμπεράνουμε αν οι τέχνες καλλιεργήθηκαν ιδιαίτερα στο νησί. Τα γεγονότα, που διαδραματίζονται καθ' όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας (συνεχείς επιδρομές και λεηλασίες), δεν αποκλείεται να μην επέτρεψαν την ανάπτυξη των τεχνών σε αντίθεση με άλλες γειτονικές περιοχές (Πήλιο, νησιά του Αιγαίου), όπου οι τέχνες είχαν ανθίσει αλλού λιγότερο και αλλού περισσότερο.

Ο τρόπος ζωής των Σκιαθιτών κατά την περίοδο που ζούσαν στο μεσαιωνικό οικισμό μάς είναι άγνωστος [4]. Αυτό οφείλεται κατά ένα μεγάλο μέρος στην καταστροφή του

αρχείου της “Καντζελλαρίας” [4] το 1771 κατά τη ληλασία του Κάστρου από το λήσταρχο Γιώργη Τζόγκανο [4, 25]. Μόνο για τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας έχουμε κάποια στοιχεία, τα οποία αφορούν, κυρίως, στη διοίκηση [4].

2. ΣΗΜΕΡΑ

Μετά την εγκατάλειψη του οικισμού από τους Σκιαθίτες, το 1829, επειδή δεν υπήρξε καμιά φροντίδα, εξάλλου δεν υπήρχε ενδιαφέρον, σχεδόν το σύνολο των κτισμάτων κατέρρευσε και σήμερα βρίσκονται μόνον ερείπια, το ύψος των οποίων δεν ξεπερνά το 1.50 μ. (εικ. 2). Ήδη τα περισσότερα είχαν καταρρεύσει από τον προηγούμενο αιώνα. Πυκνή και άγρια βλάστηση καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα του οικισμού. Η πρόσβαση στα περισσότερα σημεία είναι αδύνατη, αφού δεν υπάρχουν δρόμοι (έχουν καλυφθεί από κρημίσματα). Από τα κτίσματα που σήμερα έχουν επικάλυψη και βρίσκονται μέσα στο Κάστρο, μόνον στην Πύλη, στις εκκλησίες του Χριστού και του Αγίου Νικολάου και στο Τζαμί (εικ. 3) σώζεται κατά το μεγαλύτερό τους τμήμα η αρχική τους κατασκευή. Τα υπόλοιπα κτίσματα που φέρουν επικάλυψη είναι οι δύο εκκλησίες, της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Βασιλείου, όπου το μεγαλύτερο τμήμα της κατασκευής τους είναι νεότερο επάνω στα εναπομείναντα ερείπια (ο Άγιος Βασίλειος συμπληρώθηκε πρόσφατα). Ακόμη, σώζονται σχεδόν όλο το βόρειο τείχος του οικισμού (εικ. 4) και τέσσερις δεξαμενές νερού (εικ. 5) βρέθηκαν.

3. ΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ

Από τις εκκλησίες, που υπήρχαν μέσα στο Κάστρο, σήμερα είναι γνωστές (θέση και όνομα) οι δώδεκα (12), αλλά δεν αποκλείεται να είναι περισσότερες (η παράδοση αναφέρει περισσότερες από είκοσι) [25]. Εκτός από αυτές που ήδη αναφέρθηκαν, ο Χριστός (Γέννηση του Χριστού), ο Άγιος Νικόλαος, η Αγία Μαρίνα και ο Άγιος Βασίλειος, σώζονται και τα ερείπια των εκκλησιών της Παναγίας της Πρέκλας (Κοίμηση της Θεοτόκου), της Παναγίας της Μεγαλομάτας, της Αγίας Κυριακής, της Αγίας Παρασκευής, του Αγίου Ευσταθίου, των Αγίων Αποστόλων και της Υπαπαντής του Χριστού. Ακόμη, βρέθηκαν ερείπια κτίσματος, στα οποία σώζονται ίχνη ζωγραφικού διάκοσμου. Παρ’ όλο που δεν υπάρχουν κόγχες στους τοίχους, μάλλον πρόκειται για εκκλησία. Δεν αποκλείεται το τμήμα του ανατολικού τοίχου που απέμεινε να έχει ύψος από το δάπεδο του κτίσματος μικρότερο από αυτό των βάσεων των κογχών, εάν υπήρχαν. Μόνο με ανασκαφικό έργο θα διαπιστωθεί.

Οι εκκλησίες του Κάστρου της Σκιάθου στο σύνολό τους ανήκουν στον τύπο της μονόχωρης ξυλόστεγης βασιλικής. Είναι ο απλούστερος τύπος εκκλησίας που εφαρμόζεται κατά

την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Δεν απαιτούνται ιδιαίτερες κατασκευαστικές γνώσεις για την οικοδόμηση εκκλησιών αυτού του τύπου, αφού η ίδια τεχνική εφαρμόζεται για την οικοδόμηση οικιών. Πρόκειται για μικρούς ορθογώνιους ή μη, ως επί το πλείστον, χώρους, στους οποίους το εσωτερικό πλάτος κυμαίνεται από 3.00 έως 4.50 μ. περίπου και το μήκος από 5.00 έως 8.00 μ. Εξαιρεση αποτελεί η εκκλησία του Χριστού στο Κάστρο, που έχει διαστάσεις 10.70 X 5.85 μ., αλλά σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για το μητροπολιτικό ναό του μεσαιωνικού οικισμού. Έχουν κοινά σημεία τα οποία είναι σκόπιμο να αναφερθούν: Το δάπεδο όλων των εκκλησιών βρίσκεται χαμηλότερα από τη στάθμη του γύρω εδάφους και η υψομετρική διαφορά φθάνει το ένα μέτρο περίπου. Εξαιρεση αποτελεί η Αγία Μαρίνα λόγω της θέσεώς της. Οικοδομήθηκαν κατά τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, όταν η καταπίεση των κατακτητών ήταν μεγαλύτερη. Η ταπεινώση ήταν κατά κάποιο τρόπο επιβεβλημένη. Δεν επιτρεπόταν μεγάλο ύψος εξωτερικά. Εσωτερικά η εκκλησία αποκτούσε ύψος με παράλληλη ταπεινώση του δαπέδου κάτω από τη στάθμη του γύρω εδάφους [16]. Η είσοδος στην εκκλησία πραγματοποιείται από το δυτικό άκρο της νότιας πλευράς. Εξαιρεση αποτελούν οι εκκλησίες του Αγίου Βασιλείου και της Αγίας Παρασκευής, των οποίων οι είσοδοι βρίσκονται στο βόρειο τοίχο, και η εκκλησία του Χριστού, της οποίας παλαιότερα η κύρια είσοδος βρισκόταν στη δυτική πλευρά. Ο λόγος, που επέβαλε τη δημιουργία της εισόδου σε αυτή τη θέση, ήταν η αποφυγή των βόρειων και δυτικών ανέμων, οι οποίοι είναι ιδιαίτερα παγεροί το χειμώνα [22]. Τέλος, η ασπίδα, που προβάλλει εξωτερικά στον ανατολικό τοίχο τρίπλευρη, είναι ορθογώνια και φαίνεται σαν μικρή διεύρυνση του τοίχου που κατασκευάστηκε για να δεχθεί την κόγχη του ιερού. Η προεξοχή της κυμαίνεται από 0.10 έως 0.40 μ. Στον Άγιο Βασίλειο (εικ. 6) αυτή η διεύρυνση δεν αρχίζει από τη βάση του τοίχου αλλά από το επίπεδο της Αγίας Τράπεζας σαν πρόβολος. Εξαιρεση αποτελούν η Παναγία η Μεγαλομάτα, η Αγία Παρασκευή, ο Άγιος Προκόπιος, στις οποίες η κόγχη σχηματίζεται στο πάχος του τοίχου, και η Αγία Μαρίνα, όπου οι κόγχες δημιουργούνται στην κλιτή του εδάφους και δεν έχουμε εξωτερικά ανατολική όψη. Το περίεργο αυτό σχήμα της ορθογωνικής ασπίδας του ιερού έχει σπάνια εφαρμογή. Κατά την παλαιοχριστιανική εποχή, κυρίως στην Ανατολή, εμφανίζονται παρόμοιες κόγχες [21]. Τα ελάχιστα παραδείγματα που υπάρχουν καλύπτουν όλον τον ελλαδικό χώρο. Δεν είναι ίδιον γνώρισμα μίας χρονικής περιόδου. Παραδείγματα εκκλησιών, που σώζονται με παρόμοιες κόγχες, είναι το καθολικό της παλιάς μονής του Φιλοσόφου κοντά στη Δημητσάνα (963) [15], η εκκλησία του Αγίου Ιωάννου στο Κακοσάλεσι (τέλη 12ου, αρχές 13ου αιώνα) [21], η εκκλησία των Αγίων Πέτρου και Παύλου στον Κλοκωτό Τρικάλων (τέλη 13ου, αρχές 14ου

Εικόνα 5: Δεξαμενή νερού.
Fig. 5: Water tank.

Εικόνα 6: Άγιος Βασίλειος. Κόγχη του ιερού.
Fig. 6: Agios Vasilios. The alcove.

αιώνα) [18], το καθολικό της μονής Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366) [21], η εκκλησία των Αγίων Αναργύρων στα Σέρβια (1600) [19] και η Παναγία του Βουνού στην Αλόνησο (17ος αιώνας) [11]. Από αυτά τα μνημεία μόνο το τελευταίο ανήκει χρονικά στην ίδια περίοδο και στην ίδια περιοχή με τις εκκλησίες του Κάστρου. Ο λόγος, που οδήγησε στην εφαρμογή αυτού του σχήματος της αψίδας, είναι καθαρά η οικονομία του χώρου. Με δεδομένο ότι ο ασφαλής χώρος, που καταλαμβάνει η πόλη του Κάστρου, είναι περιορισμένος και μικρός, αφού είναι κτισμένη επάνω στο βράχο μιας μικρής χερσονήσου, ήταν επόμενο να περιορίζονταν οι επιφάνειες των κτισμάτων στο ελάχιστο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο περιλαμβάνεται και η ορθογώνια αψίδα του ιερού, η οποία εφαρμόστηκε στις εκκλησίες του Κάστρου. Η στενότητα του χώρου είναι φανερή και από τα σχήματα που παίρνουν οι κατόψεις αυτών των εκκλησιών. Σε καμιά περίπτωση η κάτοψη δεν έχει τις γωνίες της ορθής, γεγονός που

φανερώνει την προσπάθεια εκμεταλλεύσεως και του ελαχίστου χώρου, σε βάρος ακόμη και της αλλοιώσεως του ορθογωνίου των κατόψεων που επικρατεί στη ναοδομία.

Οι τοίχοι των εκκλησιών έχουν πάχος 0.60 μ., που πολλές φορές αυξάνει μέχρι τα 0.80 μ., ιδιαίτερα στους ανατολικούς τοίχους, ώστε να σχηματισθούν στο πάχος τους οι κόγχες. Χρησιμοποιούνται συνήθως αργοί και πλακοειδείς λίθοι. Η ποιότητα τις τοιχοποιίας είναι από μέτρια έως μη επιμελημένη. Για την κατασκευή των κογχών χρησιμοποιούνται αργοί λίθοι, πολλές φορές χοντρολαξεμένοι (Άγιος Προκόπιος, Παναγία Μεγαλομάτα), θολίτες από πωρόλιθο σε ορθογώνιες πλάκες (Άγιος Βασίλειος, Παναγία η Πρέκλα (εικ. 7), Αγία Παρασκευή, Αγία Κυριακή). Περιορισμένη είναι η χρησιμοποίηση πλίνθων (Αγία Κυριακή, Άγιος Βασίλειος). Ακόμη, έχουν τοποθετηθεί πλίνθοι που εναλλάσσονται με πωρόλιθους σε οριζόντιες σειρές για το σχηματισμό κογχών, επιτυγχάνοντας ισχυρότερη κατασκευή σε αυτό το σημείο και αρτιότερη διαμόρφωση των επιφανειών των κογχών (Άγιος Βασίλειος, Παναγία η Πρέκλα). Το κόνιαμα, που κατ' εξοχήν χρησιμοποιείται για την κατασκευή των εκκλησιών, είναι η λάσπη, στην οποία πολλές φορές αναμειγνύεται ποσότητα ασβεστοκονιάματος, ώστε να ενισχυθεί η κατασκευή (Άγιος Βασίλειος και Παναγία η Μεγαλομάτα). Όχι σπάνια, στους ανατολικούς τοίχους και κυρίως στις κόγχες χρησιμοποιείται μόνο ασβεστοκονίαμα (Άγιος Βασίλειος, Παναγία Πρέκλα, Αγία Παρασκευή, Αγία Κυριακή). Οι επιφάνειες της τοιχοποιίας (εσωτερικές και εξωτερικές) αρμολογούνται και τοποθετείται επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα. Μερικές φορές οι εξωτερικές επιφάνειες για μεγαλύτερη αντοχή και προστασία της τοιχοποιίας από την υγρασία της βροχής είναι επίχρισμένες με "ροδαλό κόνιαμα", δηλαδή ισχυρό ασβεστοκονίαμα ενισχυμένο με τριμμένο κεραμίδι (Παναγία η Μεγαλομάτα, Άγιος Βασίλειος).

Για καμιά εκκλησία δεν βρέθηκαν επιγραφικά ή άλλα γραπτά στοιχεία που να πληροφορούν το έτος οικοδομήσεώς της. Τα ελάχιστα επιγραφικά στοιχεία, που υπάρχουν (χρονολογίες κατασκευής των εικονοστασιών), αφορούν στο Χριστό και την Παναγία την Πρέκλα. Μόνον από τα κατασκευαστικά και τα μορφολογικά στοιχεία μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για την περίοδο κατασκευής των εκκλησιών. Θα πρέπει να αναφερθεί ακόμη ότι έχουν σωθεί χρονολογημένες οι εικόνες των εικονοστασιών (τέμπλων), σχεδόν από όλες τις εκκλησίες του Κάστρου, με τους αντίστοιχους αγίους των εκκλησιών.

3.1. Ο Χριστός (Γέννηση του Χριστού)

Στο μέσο σχεδόν της μεσαιωνικής πόλης της Σκιάθου, του Κάστρου, βρίσκεται η εκκλησία της Γεννήσεως του Χριστού (εικ. 8) ή, όπως είναι πιο γνωστή, ο Χριστός στο Κάστρο [22]. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και

Εικόνα 7: Παναγία Πρέκλα. Η κόγχη.
Fig. 7: Panagia Prekla. The alcove.

μέχρι το 1829, περίοδο που ήκμαζε η πόλη, υπήρξε ο μητροπολιτικός ναός [23, 27]. Οι κατά καιρούς ανακαινίσεις, οι οποίες ήταν περιορισμένης κλίμακας, δεν έχουν αλλοιώσει αισθητά την εκκλησία από την αρχική της μορφή. Οι επεμβάσεις που έγιναν αφορούσαν κυρίως στο δυτικό τοίχο και τα κτίσματα που υπήρχαν στη δυτική πλευρά εξωτερικά από το σημερινό κτίσμα.

Η εκκλησία του Χριστού έχει διαστάσεις 12.10 με 7.60 μ. και ύψος 6.20 μ. από τη στάθμη του δαπέδου (σχεδ. 1). Η στάθμη του δαπέδου βρίσκεται κατά 0.95 μ. χαμηλότερα από τη στάθμη του εδάφους στην είσοδο. Η είσοδος, που βρίσκεται στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου, είναι μεταγενέστερη ή βοηθητική. Μια άλλη είσοδος βρισκόταν στο μέσον του δυτικού τοίχου. Αυτή σήμερα είναι χτισμένη. Η στάθμη της δυτικής αυλής της εκκλησίας είναι στο ίδιο επίπεδο με τη στάθμη της νότιας. Έχοντας, όμως, υπόψη μας ότι το κατώφλι της δυτικής εισόδου ήταν περίπου στη στάθμη του δαπέδου της εκκλησίας και συνδυάζοντας το γεγονός αυτό με την τοξοστοιχία που διακρίνεται στο δυτικό περίβολο της δυτικής αυλής, θα πρέπει να θεωρήσουμε ως βέβαιο ότι στην πλευρά αυτή υπήρχε ένας νάρθηκας ή τουλάχιστον μια περιτοιχισμένη αυλή, της οποίας η στάθμη βρισκόταν περίπου στη στάθμη του δαπέδου της εκκλησίας.

Με τον ελάχιστο εσωτερικό φωτισμό που υπάρχει τονίζονται ακόμη περισσότερο η ταπεινότητα και η λιτότητα της εκκλησίας. Στον ανατολικό τοίχο σχηματίζονται οι τρεις κόγ-

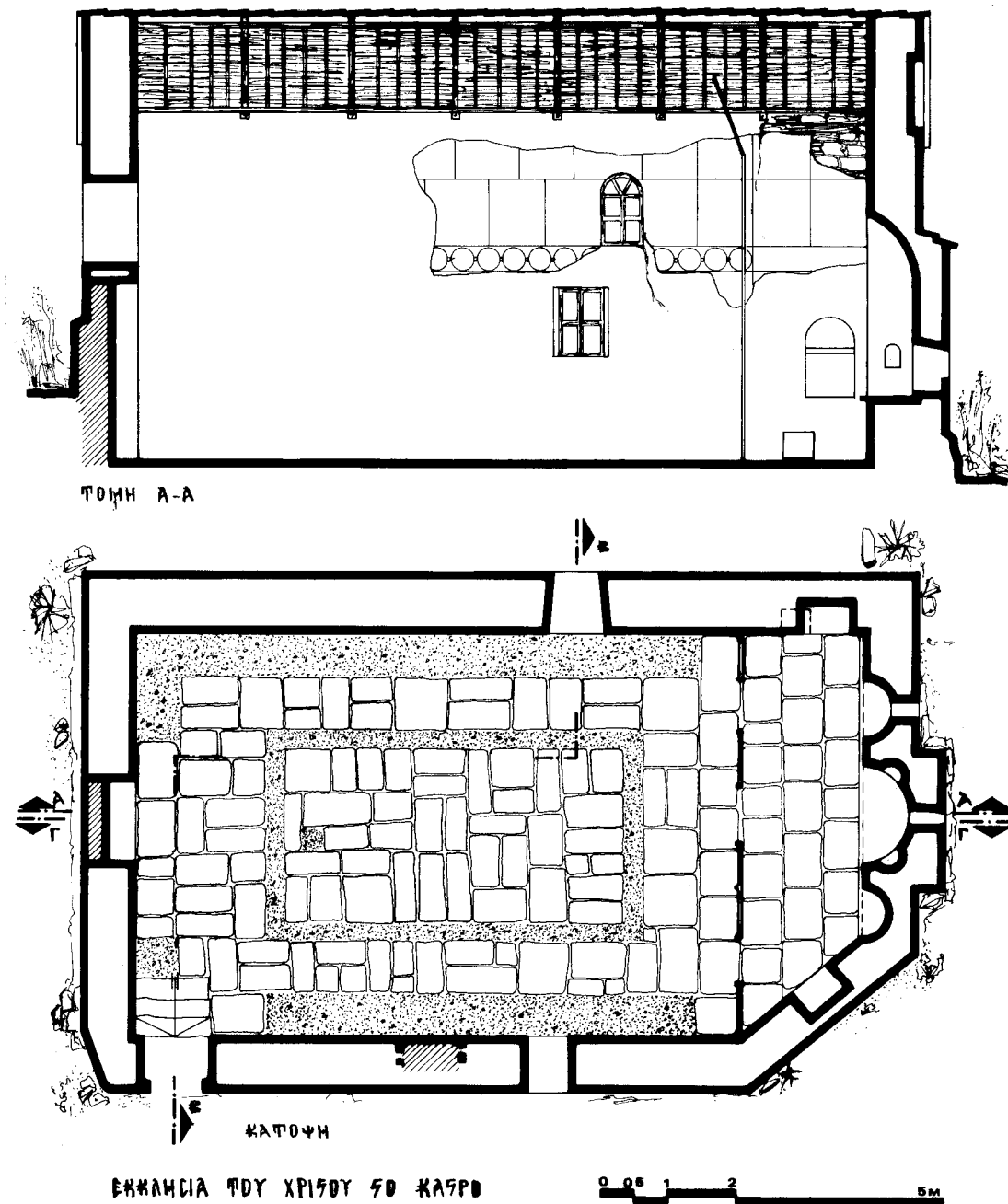

Εικόνα 8: Χριστός στο Κάστρο. Το εσωτερικό.
Fig. 8: Christos. The interior.

χες. Οι πλάγιες σχηματίζονται στο πάχος του τοίχου, ενώ η μεσαία στη θέση, όπου ο εξωτερικός τοίχος διευρύνεται κατά 0.40 μ. Κατ' αυτόν τον τρόπο, προβάλλει εξωτερικά μια ορθογώνια τρίπλευρη κόγχη.

Το δάπεδο της εκκλησίας που σώζεται έχει υποτυπώδες σχέδιο. Περιμετρικά στη θέση των στασιδιών είναι επιστρωμένο με βότσαλα μέσα σε κονίαμα. Το ίδιο είναι επιστρωμένο με βότσαλα σε κονίαμα και το ορθογώνιο πλαίσιο στο μέσον περίπου του ναού, διαστάσεων 5.40 X 3.05 μ. και πάχους πλευρών 0.25 μ. Ο υπόλοιπος χώρος είναι επιστρωμένος με μαρμαρίνες πλάκες σε δεύτερη χρήση και με σχιστολιθικές πλάκες, διαφόρων διαστάσεων (70 X 40, 80 X 80, 110 X 25 εκ.).

Ενώ η εκκλησία είναι λιτή και ταπεινή ως προς τη μορφή, τους τοίχους της κοσμούν αξιόλογες τοιχογραφίες. Δυστυχώς, σήμερα δεν σώζεται καμιά επιγραφή που να παρέχει πληροφορίες για το πότε και ποιοι τις δημιούργησαν. Είναι, όμως, βέβαιο ότι οι τοιχογραφίες έγιναν μετά την τοποθέτηση του εικονοστασίου και ως εκ τούτου είναι νεότερες από αυτό. Το γεγονός αυτό διαπιστώνεται από το ίχνος του παλιού επιστυλίου του εικονοστασίου στους πλάγιους τοίχους, που περιγράφεται από τις τοιχογραφίες. Επίσης, οι τοιχογραφίες περιβάλλουν τις ξύλινες στηρίξεις του εικονοστασίου στους πλάγιους τοίχους. Οι τοιχογραφίες, που έχουν απομείνει σήμερα, καλύπτουν όλον το νότιο τοίχο, ένα τμήμα του βόρειου τοίχου και τμήματα από τους τοίχους του ιερού, όπου είναι και οι πλέον κατεστραμμένες. Διακρίνονται για την κίνηση, την εκφραστικότητα και τη σχηματικότητα των μορφών που τις συνθέτουν. Τα ζωηρά χρώματα, κυρίως στο νότιο τοίχο, έχουν διατηρηθεί αρκετά καλά. Χωρίζονται σε πέντε ζώνες κατά το ύψος: α) ποδιάς με γραμμικό διάκοσμο, β) ολόσωμοι άγιοι κάτω από τόξα, γ) άγιοι σε εγκόλπια, δ και ε) διαιρούνται σε ορθογώνια πλαίσια με σκηνές από το δωδεκάορτο.

Σχέδιο 1: Χριστός στο Κάστρο.

Plan 1: Christos.

Το ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο, κατασκευασμένο με τέχνη και επιμέλεια, συμπληρώνει το λειτουργικό μέρος της εκκλησίας χωρίζοντας το ιερό από τον κυρίως ναό. Έχει ύψος σχεδόν όσο είναι το ύψος των τοίχων της εκκλησίας, και αποτελείται από δύο τμήματα. Το κάτω είναι το παλαιότερο. Το εικονοστάσιο διαρθρώνεται κατά τα γνωστά [12]. Βάση, ποδιά, κεταμπές, σειρά δεσποτικών εικόνων, κοσμητικής, δωδεκάορτο, μεγάλη δέηση και επίστεψη με το σταυρό

και τα λυπηρά. Το κάτω τμήμα μέχρι τον κοσμήτη είναι επιχρυσωμένο. Έχει χαμηλότερο ανάγλυφο και φαίνεται να αντλεί τις φόρμες του και τις μορφές του από μαρμάρινα ανάγλυφα. Ακολουθεί την παράδοση του 16ου αιώνα ως προς την τεχνική (επιπεδότητα και σχηματικότητα) και ως προς τα θέματα (παλαιοχριστιανική κληματίς) [7]. Ο κύριος διάκοσμος είναι οι κληματαριές, γεμάτες από συμπλεκόμενους κλάδους και τσαμπιά με χυμώδεις ρόγες. Στα υπέρθυρα

των ανοιγμάτων εμφανίζονται άγγελοι, οι οποίοι τρόπον τινά κρατούν τη στέψη του υπέρθυρου. Πουλιά συναντώνται μόνο στα βημόθυρα, τα οποία στο επάνω τμήμα τους είναι διάτρητα ή έχουν τρυπητό σκάλισμα. Ζωγραφικός διάκοσμος υπάρχει μόνο στα βημόθυρα (Ευαγγελισμός της Θεοτόκου και Τρεις Ιεράρχες). Ο διάκοσμος στη γενική του μορφή και στα επί μέρους τμήματα (βημόθυρα, στύλοι, επιστύλιο κ.λπ.) έχει στοιχεία που επικρατούν σε εικονοστάσια εκκλησιών νησιών του Αιγαίου (Δωδεκάνησα, Κρήτη κ.λπ.), που κατασκευάστηκαν μέχρι το 1700 [10]. Στο υπέρθυρο της Ωραίας Πύλης (εικ. 9) υπάρχει η κτητορική επιγραφή με τη χρονολογία κατασκευής του εικονοστασίου **“Διά συνδρομής κε εξόδου Φραγκούλη ιερέως Αχρε”** (1695). Το επάνω τμήμα, που είναι μεταγενέστερο, δεν είναι επιχρυσωμένο, το ανάγλυφο είναι βαθύτερο, ίσως λίγο πιο τραχύ και η ποιότητά του είναι κατώτερη του κάτω τμήματος. Το θεματολόγιο εξακολουθεί να είναι το ίδιο. Η επιστέγαση είναι η συνηθισμένη με τους αντωπούς δράκοντες, που στηρίζουν στα ανοιχτά σιαγόνια τους τα “λυπηρά” (τη Θεοτόκο με τον Άγιο Ιωάννη), ενώ στις ουρές τους στηρίζεται ο σταυρός με τον εσταυρωμένο ζωγραφισμένο χωρίς το σώμα του να εξέχει από τα όρια του ξύλου [7]. Ανήκει στο αρχικό εικονοστάσιο και μεταφέρθηκε υψηλότερα, όταν αυτό, το τελευταίο, συμπληρώθηκε με το νέο τμήμα, το οποίο τοποθετήθηκε μετά την αιογράφηση της εκκλησίας. Στην ίδια εποχή ανήκουν και ο ξυλόγλυπτος δεσποτικός θρόνος, ένα προσκυνητάρι που φέρει την επιγραφή **“Νικόδημος μοναχός πλεροτής 1740”** και ο χορός του πολυελαίου.

Το πάχος των τοίχων είναι 0.80 μ. Για τη διαμόρφωση των κογχών δεν είναι βέβαιο αν χρησιμοποιήθηκαν λίθοι, πλίνθοι ή θολίτες από πωρόλιθο ή ακόμη σειρές πωρόλιθων εναλλασσομένων με σειρές πλίνθων. Σε ορισμένα σημεία της τοιχοποιίας παρατηρούνται ξυλοδεσιές, γεγονός που μας οδηγεί να σκεφθούμε ότι οι κτήτορες επιδίωξαν πιο ισχυρή κατασκευή στην εκκλησία του Χριστού απ’ ό,τι στις υπόλοιπες εκκλησίες του Κάστρου. Οι εξωτερικές επιφάνειες φέρουν επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα, στο οποίο υπάρχουν οριζόντιες ακανόνιστες και πυκνές χαραγές τραβηγμένες ελεύθερα με την άκρη του μυστριού, που προσδίδουν ένα πυκνό και ζωντανό κυματισμό στην επιφάνεια των τοίχων, ο οποίος τονίζεται με το φως δημιουργώντας φωτοσκιάσεις. Ο τρόπος αυτός αρμολογήματος της τοιχοποιίας είναι συνηθισμένος στις Κυκλάδες (σαρδέλωμα). Εξωτερικά στον ανατολικό τοίχο και στο ύψος της μεγάλης κόγχης υπάρχουν εντοιχισμένες υάλινες φιάλες.

Η ξύλινη δίρριχτη στέγη κατασκευάστηκε πρόσφατα και αντικατέστησε την παλιά. Στηριζόταν σε ζευκτά, τα οποία εδράζονταν στους πλάγιους τοίχους. Στις απολήξεις της στέγης υπήρχε στενό γείσο από σχιστόπλακες.

Εικόνα 9: Χριστός στο Κάστρο. Η επιγραφή του εικονοστασίου.
Fig. 9: Christos. The inscription on the lintel of the Holy Gate.

Από το εικονοστάσιο του Χριστού προέρχονται και οι τρεις χρονολογημένες δεσποτικές εικόνες του Χριστού (1652), της Παναγίας (1657) και της Γεννήσεως του Χριστού (1779), που σήμερα βρίσκονται στην ενοριακή εκκλησία της Σκιάθου, την Παναγία τη Λιμνιά.

Το έτος κατασκευής της εκκλησίας του Χριστού δεν είναι γνωστό ούτε βρέθηκαν ιστορικές πηγές, από όπου θα ήταν δυνατόν να το πληροφορηθούμε. Με βάση την επιγραφή που βρίσκεται επάνω από την Ωραία Πύλη του εικονοστασίου και τα κατασκευαστικά στοιχεία, είναι βέβαιο ότι η εκκλησία του Χριστού οικοδομήθηκε πριν από το 1695. Θεωρούμε, όμως, ότι είναι κτίσμα του πρώτου ημίσεος του 17ου αιώνα, χωρίς να αποκλείουμε την περίπτωση να είναι και ενωρίτερα.

3.2. Άγιος Νικόλαος

Δυτικότερα από την εκκλησία της Γεννήσεως του Χριστού βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Νικολάου. Έχει μέγιστες εξωτερικές διαστάσεις 8.25X6.25 μ. και ύψος από το δάπεδο 4.40 μ. Οι κατά καιρούς επεμβάσεις - επισκευές και ανακαινίσεις άφησαν αναλλοίωτα τα γενικά χαρακτηριστικά της εκκλησίας. Δύο παράθυρα ανά ένα στους πλάγιους τοίχους φωτίζουν το εσωτερικό της εκκλησίας. Στο πάχος του ανατολικού τοίχου σχηματίζονται οι τρεις κόγχες. Ο τοίχος διευρύνεται κατά 0.15 μ. εξωτερικά στη θέση όπου βρίσκεται η μεσαία κόγχη και σχηματίζεται η τρίπλευρη (ορθογωνικά) επιφάνεια της κόγχης. Αυτό δίνει την αίσθηση της διαγραφόμενης εξωτερικά κόγχης του ιερού.

Στοιχεία, που να μαρτυρούν την ύπαρξη διακόσμου, δεν ανευρίσκουμε. Μόνο στο δάπεδο παρατηρούμε απλό διακοσμικό σχέδιο. Στο μέσον του δαπέδου σχηματίζεται ορθογώνιο παραλληλόγραμμο, διαστάσεων 3.00X1.50 μ. Το περίγραμμα του παραλληλόγραμμου (πάχους 25 εκ.) είναι επιχρωμένο με χαλίκια μέσα σε άφθονο ασβεστοκονίαμα. Το

Εικόνα 10: Αγία Μαρίνα.
Fig. 10: Agia Marina.

υπόλοιπο δάπεδο είναι επιστρωμένο με γκρι σχιστόπλακες διαφόρων διαστάσεων. Οι μεγαλύτερες είναι 100X40 εκ. Η τοποθέτησή τους έγινε σύμφωνα με τις ανάγκες καλύψεως της επιφάνειας του δαπέδου (χωρίς σχέδιο).

Οι τοίχοι έχουν πάχος 0.70 μ. Σήμερα όλες οι επιφάνειές τους είναι επιχρισμένες με ασβεστοκονίαμα που τοποθετήθηκε κατά την πρόσφατη επισκευή. Την εκκλησία καλύπτει ξύλινη στέγη σε ζευκτά που εδράζονται στους πλάγιους τοίχους.

Επιγραφικά στοιχεία, που να μας πληροφορούν για το έτος κτίσεως της εκκλησίας, δεν βρέθηκαν. Ούτε υπάρχουν ιστορικά κείμενα που να αναφέρονται στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο Κάστρο. Από τα κατασκευαστικά και τα μορφολογικά στοιχεία της εκκλησίας, που αναφέρθηκαν παραπάνω, θεωρούμε ότι ο Άγιος Νικόλαος ανήκει στην περίοδο της Τουρκοκρατίας.

3.3. Αγία Μαρίνα

Βορειότερα και υψηλότερα από την εκκλησία του Χριστού βρίσκεται η εκκλησία της Αγίας Μαρίνας (εικ. 10). Το σημερινό κτίσμα κατά το μεγαλύτερο τμήμα του έχει κατασκευασθεί πριν από μερικές δεκαετίες επάνω στα θεμέλια παλαιότερου. Η κάτοψη είναι σχεδόν τετράγωνη πλευράς 5.60 μ. και ύψους 3.50 μ. από το δάπεδο.

Στη θέση όπου βρίσκεται η εκκλησία, η κλίση του εδάφους είναι μεγάλη. Έτσι ο ανατολικός τοίχος ενέχει θέση αντιστήριξης του υπερκείμενου εδάφους ή επένδυσης της επιφάνειας του βράχου για τη δημιουργία των τριών κογχών του ιερού. Το τμήμα αυτό ανήκει στην αρχική κατασκευή. Τα υπόλοιπα είναι της ανακαίνισης. Η είσοδος βρίσκεται στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου, διότι μόνο από εκεί υπάρχει δυνατότητα πρόσβασης προς την εκκλησία.

Γραπτά στοιχεία για τη χρονολόγηση δεν υπάρχουν. Μια εικόνα της Αγίας Μαρίνας με χρονολογία αμνθ (1749) προ-

Εικόνα 11: Παναγία η Πρέκλα. Οι κόγχες.
Fig. 11: Panagia Prekla. The alcoves.

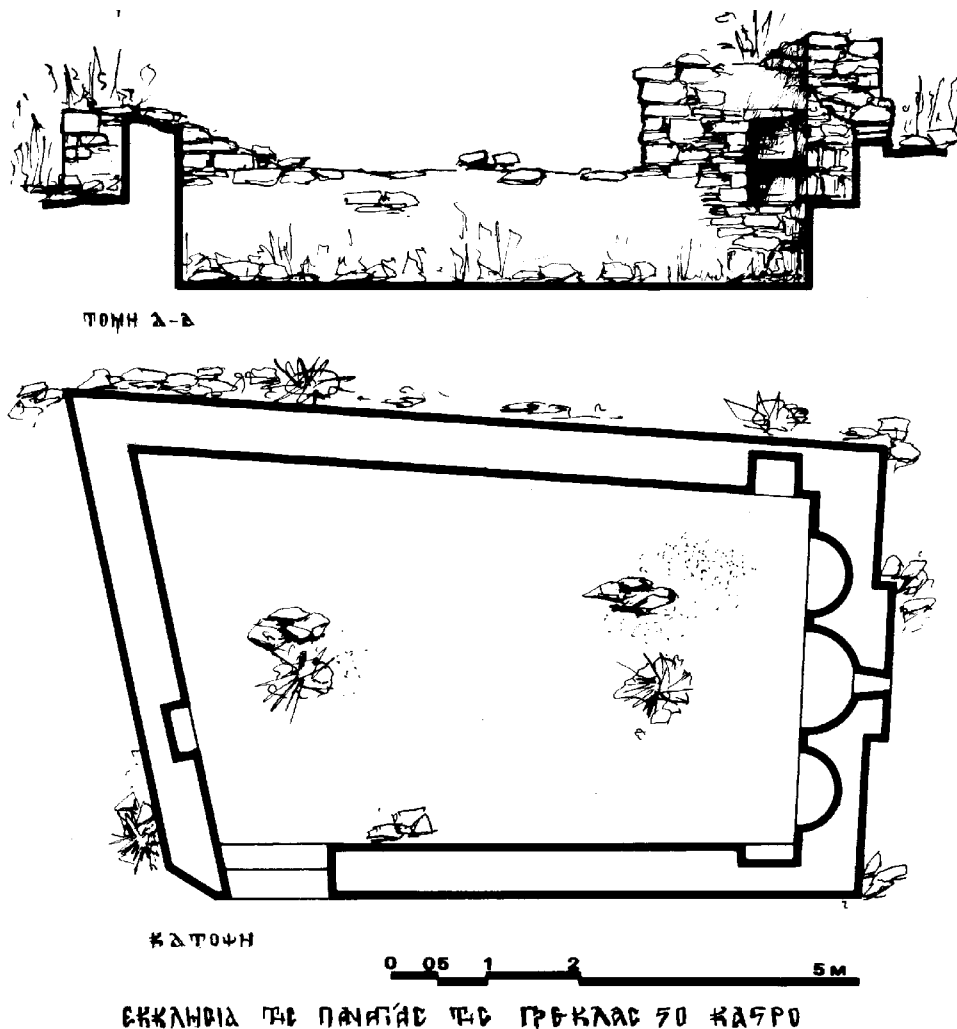
έρχεται από το εικονοστάσιο της εκκλησίας και σήμερα βρίσκεται στο ναό των Τριών Ιεραρχών της Σκιάθου. Δεν αποκλείεται η εκκλησία της Αγίας Μαρίνας να οικοδομήθηκε την ίδια εποχή.

3.4. Παναγία η Πρέκλα (Κοίμηση της Θεοτόκου)

Νοτιότερα από την εκκλησία του Χριστού, κοντά στο κτήριο διοίκησης και το τζαμί της παλιάς πόλης, βρίσκονται τα ερείπια εκκλησίας, η οποία ετιμάτο στην κοίμηση της Θεοτόκου. Πιο γνωστή, όμως, είναι ως Παναγία η Πρέκλα. Σήμερα σώζονται οι τέσσερις τοίχοι ύψους 1.30 μ. περίπου. Στην ανατολική πλευρά το ύψος μόλις ξεπερνά τα 2.50 μ. λόγω υπερψώσεως του εδάφους. Η κάτοψη είναι τετράπλευρο με μόνη ορθή γωνία τη νοτιοανατολική και έχει διαστάσεις 8.75X4.85 μ.

Τα ίδια γενικά γνωρίσματα των εκκλησιών του Κάστρου παρατηρούνται και εδώ (στάθμη δαπέδου, θέση εισόδου, τρίπλευρη ορθογωνική εξωτερικά κόγχη) (σχεδ. 2). Οι πλάγιες κόγχες δημιουργούνται στο πάχος του τοίχου. Εκτός από το παράθυρο της μεσαίας κόγχης δεν υπάρχουν άλλα ίχνη παραθύρων. Στο πάχος των πλάγιων τοίχων δημιουργούνται αβαθείς ορθογωνικές εσοχές (μπουλίτσες κατά τους Σκιαθίτες).

Οι τοίχοι, που έχουν πάχος 0.60 μ. στις τρεις πλευρές και 0.70 μ. στην ανατολική, είναι κατασκευασμένοι από πλακοειδείς λίθους ακανόνιστα τοποθετημένους και μόνο στους θόλους και στις παραστάδες των κογχών του ιερού χρησιμοποιούνται πωρόλιθοι (εικ. 11), που έχουν υποστεί λάξευση, για να δημιουργηθεί η καμπύλη επιφάνεια των κογχών. Το κονίαμα που χρησιμοποιείται είναι λάσπη ενισχυμένη με μικρή ποσότητα ασβεστοκονιάματος, ενώ στον ανατολικό τοίχο χρησιμοποιήθηκε καθαρό ασβεστοκονίαμα. Το επίχρισμα στα σημεία, όπου έχει διατηρηθεί, είναι από ασβεστοκονίαμα με χοντρόκοκκη άμμο. Σήμερα, το δάπεδο είναι γεμάτο κρημνίσματα από την κατάρρευση της τοιχοδομίας. Εκεί

Σχέδιο 2: Παναγία η Πρέκλα.

Plan 2: Panagia Prekla.

όπου το δάπεδο έχει διατηρηθεί ανέπαφο, φαίνεται ότι ήταν επιστρωμένο με πλάκες από γκρι σχιστόλιθο. Στις βάσεις των κογχών καθώς και στη βάση του ανατολικού τοίχου του ιερού, στα σημεία όπου υπάρχουν υπολείμματα επιχρίσματος, διακρίνονται αμυδρά ίχνη τοιχογραφιών. Προφανώς, οι τοίχοι της εκκλησίας ή τουλάχιστον του ιερού ήταν αγιογραφημένοι. Μια εικόνα της λαμπρότητας, που είχε η εκκλησία, δίνει ο Α. Παπαδιαμάντης [22].

Στοιχεία, που έχουν διασωθεί, είναι ένα τμήμα από τον κοσμήτη με την επιγραφή: “ΔΙΑ ΣΗΝΔΡΟΜΗ ΚΟΠΟ ΜΟΧΘΟ ΙΩ ΙΕΡΕΟΣ ΚΕ ΤΟΝ ΤΕΚΝΟΝ ΑΥΤΟΥ ΕΤΟΣ ΑΧΟϚ” (1676) (σχεδ. 3) και η εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου από το εικονοστάσιο της εκκλησίας με χρονολογία ΑΧΝΓ (1653). Σήμερα βρίσκονται στην εκκλησία των Τριών Ιεραρχών της Σκιάθου.

Από τη χρονολογία της επιγραφής του κοσμήτη διαπιστώνεται ότι η οικοδόμηση της εκκλησίας έγινε πριν από το

1676, αλλά άγνωστο πόσο πριν. Τα κατασκευαστικά στοιχεία συνηγορούν για την οικοδόμηση της Παναγίας της Πρέκλας στο τέλος του 16ου ή στις αρχές του 17ου αιώνα.

3.5. Άγιος Βασίλειος

Βορειότερα από την εκκλησία του Αγίου Νικολάου βρίσκεται ο Άγιος Βασίλειος. Η ανωδομή κατασκευάστηκε πριν από λίγα χρόνια στα υπολείμματα των τοίχων (ερείπια) που υπήρχαν. Το μεγαλύτερο σωζόμενο τμήμα από το αρχικό κτίσμα είναι ο ανατολικός τοίχος στη θέση της μεσαίας κόγχης (ύψος 2.70 μ. από τη στάθμη του δαπέδου). Την κάτωψη ορίζει ένα τετράπλευρο χωρίς καμιά ορθή γωνία, με εξωτερικές μέγιστες διαστάσεις 6.30 μ. στο νότιο τοίχο και 5.90 μ. στον ανατολικό.

Δεν διακρίνονται ίχνη παραθύρων, εκτός από τη θυρίδα της μεσαίας κόγχης. Πιθανόν να μην υπήρχαν. Από τις τρεις κόγχες του ιερού που σώζονται (εικ. 12), οι ακραίες σχημα-

Σχέδιο 3: Παναγία Πρέκλα. Η επιγραφή του κοσμήτη.
Plan 3: Panagia Prekla. The inscription of the cornice.

τίζονται στο πάχος του τοίχου. Στη θέση όπου βρίσκεται η μεσαία, επειδή αυτή έχει μεγαλύτερο βάθος, το πάχος του τοίχου αυξάνει κατά 0.10 μ., όπως στις περισσότερες εκκλησίες του Κάστρου, και έτσι δημιουργείται εξωτερικά η συνηθισμένη για τις εκκλησίες του Κάστρου ορθογώνια διεύρυνση της κόγχης (σχεδ. 4). Στον Άγιο Βασίλειο, όμως, η προεξοχή δεν εδράζεται στο έδαφος, όπως συνήθως, αλλά στηρίζεται επάνω σε προεξέχοντες πλακοειδείς λίθους (σαν σε πρόβολο) στο ύψος της ενσωματωμένης στην κόγχη Αγίας Τράπεζας. Έχει ύψος όσο είναι το ύψος της κόγχης. Κεκλιμένες λιθόπλακες στέφουν την προεξοχή. Στο βόρειο τοίχο διαμορφώνεται και το τετραγωνικής διατομής κογχάριο του νιπτήρα.

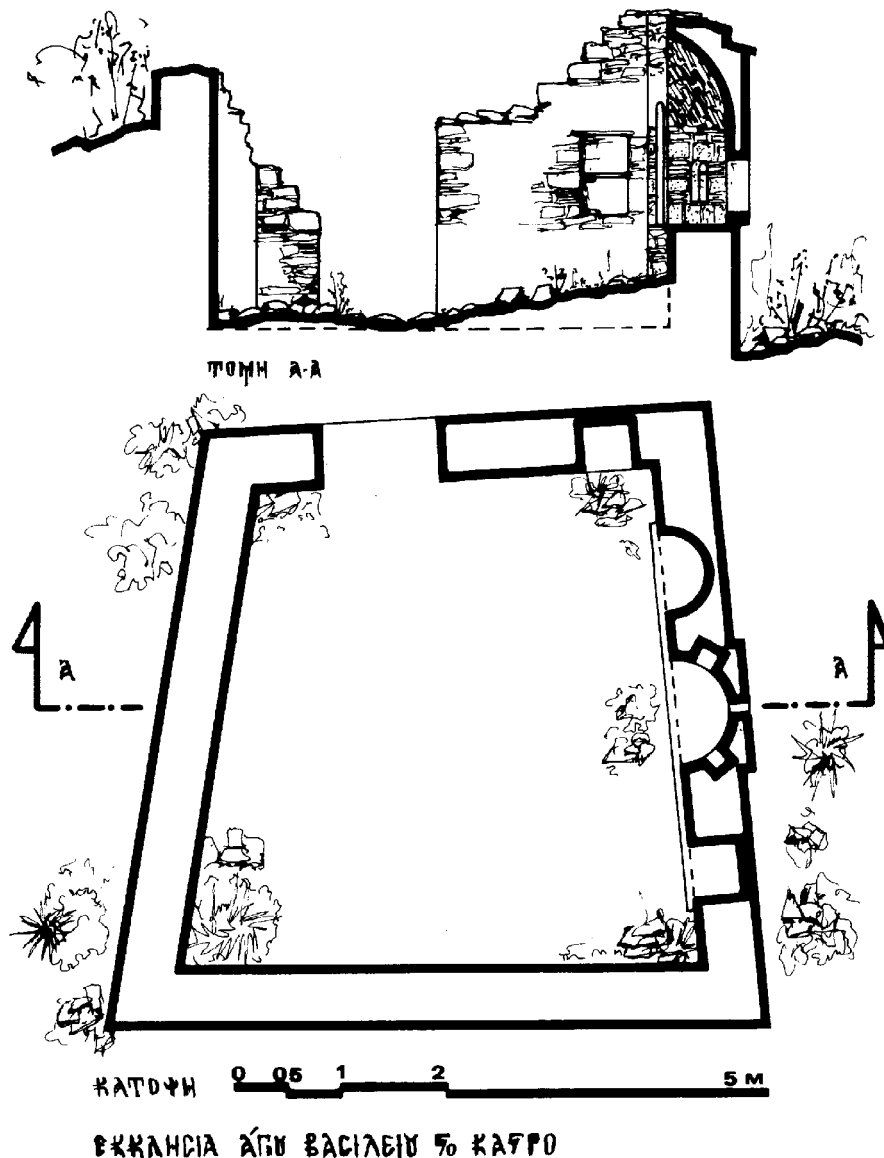
Οι κόγχες του ιερού έχουν επιμελέστερη τοιχοδομία απ' ό,τι οι άλλοι τοίχοι. Τα καμπύλα τμήματα και τα μέτωπα των κογχών εσωτερικά έχουν κατασκευασθεί με αλληπάλληλες ισοπαχείς σειρές πωρολίθων [20], στις οποίες παρεμβάλλονται διπλές σειρές οπτοπλίνθων. Αυτός ο τρόπος δομής εφαρμόζεται σε αξιόλογα μοναστηριακά μνημεία της Θεσσαλίας, του Αγίου Όρους κ.ά. το 16ο αιώνα [6, 8, 9, 13, 17]. Τα τεταρτοσφαιρία των κογχών έχουν κατασκευασθεί με οπτοπλίνθους σε διάταξη "ψαροκόκαλου", τρόπο τυπικά βυζαντινό, και μάλιστα πρώιμο, ο οποίος επιβίωσε και κατά την Τουρκοκρατία [8], αφού είναι ο ασφαλέστερος τρόπος δόμησης για την αντιμετώπιση σφαιρικών κατασκευών. Από τα ελάχιστα δείγματα που έχουν διατηρηθεί συμπεραίνουμε ότι η εκκλησία ήταν επιχρισμένη με ασβεστοκονίαμα. Κανένα στοιχείο δεν μαρτυρεί την ύπαρξη γραπτού διακόσμου στις εσωτερικές επιφάνειες ή, γενικότερα, διακόσμου στις εξωτερικές.

Μαρτυρίες για το έτος ανεγέρσεως ή οποιασδήποτε επεμβάσεως (ανακαίνισης - επισκευής - ιστόρησης κ.λπ.) δεν έχουμε, ώστε να είναι δυνατή η χρονολογική τοποθέτηση της εκκλησίας. Από τα γενικά χαρακτηριστικά του οικοδομήματος τείνουμε να δεχθούμε ότι πρόκειται για κτίσμα του 16ου ή 17ου αιώνα.

3.6. Παναγία η Μεγαλομάτα

Μεταξύ του Χριστού και του Αγίου Βασιλείου υπάρχουν ερείπια κτίσματος, τα οποία ανήκουν στην εκκλησία της Παναγίας της Μεγαλομάτας. Οφείλει το όνομά της σε αρχαϊκή εικόνα της εκκλησίας, η οποία απεικόνιζε την Παναγία με χαρακτηριστικά ανδρός και με πολύ μεγάλους οφθαλμούς [22]. Δεν αποκλείεται η μεγάλη εικόνα, που σήμερα βρίσκεται στην εκκλησία των Τριών Ιεραρχών, να είναι η εικόνα της Παναγίας της Μεγαλομάτας. Η κάτοψη της εκκλησίας σχηματίζει ένα σχεδόν ορθογώνιο τραπέζιο με μέγιστες εξωτερικές διαστάσεις 6.75 μ. και 4.10 μ. (σχεδ. 5). Το πάχος των τοίχων δεν υπερβαίνει τα 0.60 μ. και το ύψος τους από τη στάθμη του δαπέδου της εκκλησίας κυμαίνεται από 1.00 έως 2.80 μ. Οι τρεις ημικυκλικές κόγχες σχηματίζονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου (εικ. 13). Εσοχές ορθογωνικής διατομής δημιουργούνται στο πάχος των πλάγιων τοίχων του ιερού. Η είσοδος στην εκκλησία εξασφαλιζόταν από το δυτικό άκρο της νότιας πλευράς. Δεν είναι γνωστή η ακριβής θέση της, αφού ένα μεγάλο τμήμα της νοτιοδυτικής γωνίας της εκκλησίας σήμερα καλύπτουν κρημνίσματα από την κατάρρευση της τοιχοδομίας και δεν επιτρέπουν τον ακριβή προσδιορισμό της εισόδου.

Για την κατασκευή των τοίχων χρησιμοποιήθηκαν σχιστόλιθοι διαφόρων μεγεθών, χωρίς ιδιαίτερο σύστημα δομής, με την παρεμβολή πολλών μικρών λίθων (μόλια). Στο κονίαμα συνδέσεως, το οποίο είναι από λάσπη αναμεμιγμένη με ασβεστοκονίαμα, ανευρίσκουμε θραύσματα εφραυμένων πινακίων, υλικά που χρησιμοποιούνται κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Η διαμόρφωση των καμπύλων τμημάτων των κογχών και των μετώπων των μεταξύ των κογχών παραστάδων επιτυγχάνεται με τη δόμηση λαξευμένου πωρολίθου και πλακοειδών λίθων. Γενικά, η τοιχοποιία μπορεί να χαρακτηριστεί πρόχειρη και κατώτερης ποιότητας από τις τοιχοποιίες άλλων εκκλησιών του Κάστρου, κυρίως στη διαμόρφωση των κογχών του ιερού. Επίχρισμα δεν έχει διασωθεί σε κανένα σημείο των επιφανειών ούτε διακρίνεται ίχνη γραπτού ή άλλου διακόσμου.

Σχέδιο 4: Άγιος Βασίλειος.
Plan 4: Agios Vasilios.

Τα μόνα στοιχεία για τη χρονολόγηση της εκκλησίας είναι τα κατασκευαστικά, η μορφή και ο τύπος της. Αυτά εμφανίζουν ομοιότητες με τις υπόλοιπες εκκλησίες του Κάστρου και μπορούμε να θεωρήσουμε ότι είναι της ίδιας εποχής, δηλαδή 17ου αιώνα ή αρχών 18ου.

3.7. Αγία Κυριακή

Βορειοδυτικά χαμηλότερα από το Μπαρμπεράκι [27] - κορυφή του Κάστρου, όπου και σήμερα σώζεται “της αναγκιάς το κανόνι” [22] - βρίσκονται τα ερείπια της Αγίας Κυριακής. Το ύψος των τοίχων που σώζονται δεν ξεπερνά το 1.70 μ. από την επιφάνεια των κρημνισμάτων, που σήμερα καλύπτουν το δάπεδό της. Η κάτοψη σχηματίζει σχεδόν

τετράγωνο με εξωτερικές διαστάσεις 5.80X5.40 μ.

Στον ανατολικό τοίχο σώζονται σήμερα οι δύο κόγχες του ιερού. Η τοξωτή κόγχη της πρόθεσης σχηματίζεται ορθογωνικά στο πάχος του τοίχου. Η μεγάλη βρίσκεται σχεδόν στο μέσον του ανατολικού τοίχου, είναι ημικυκλική και φαίνεται ότι διαγράφεται εξωτερικά. Λόγω της κλίσεως του εδάφους ο ανατολικός τοίχος λειτουργεί ως αντιστήριξη (η στάθμη του εδάφους βρίσκεται 1.80 μ. πιο ψηλά) και η ημικυκλική προβολή της κόγχης εξωτερικά κατασκευάστηκε ως μορφολογικό στοιχείο και όχι για κατασκευαστικές ή λειτουργικές ανάγκες (σχεδ. 6).

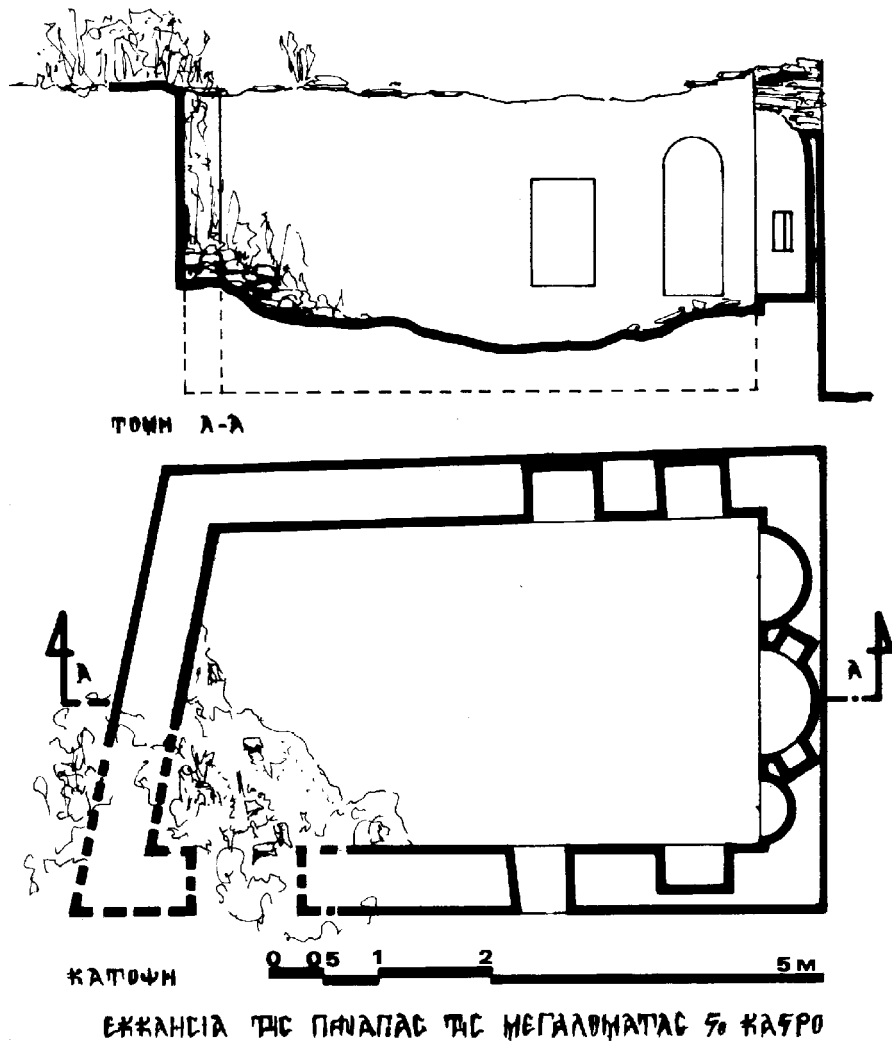
Οι τοίχοι έχουν πάχος 0.60 μ. εκτός του ανατολικού που έχει πάχος 0.65 μ. Για τη διαμόρφωση των τόξων των κογχών

Εικόνα 12: Άγιος Βασίλειος. Κόγχες.
Fig. 12: Agios Vasilios. The alcoves.

Εικόνα 13: Παναγία Μεγαλομάτα. Κόγχες.
Fig. 13: Panagia Megalomata. The alcoves.

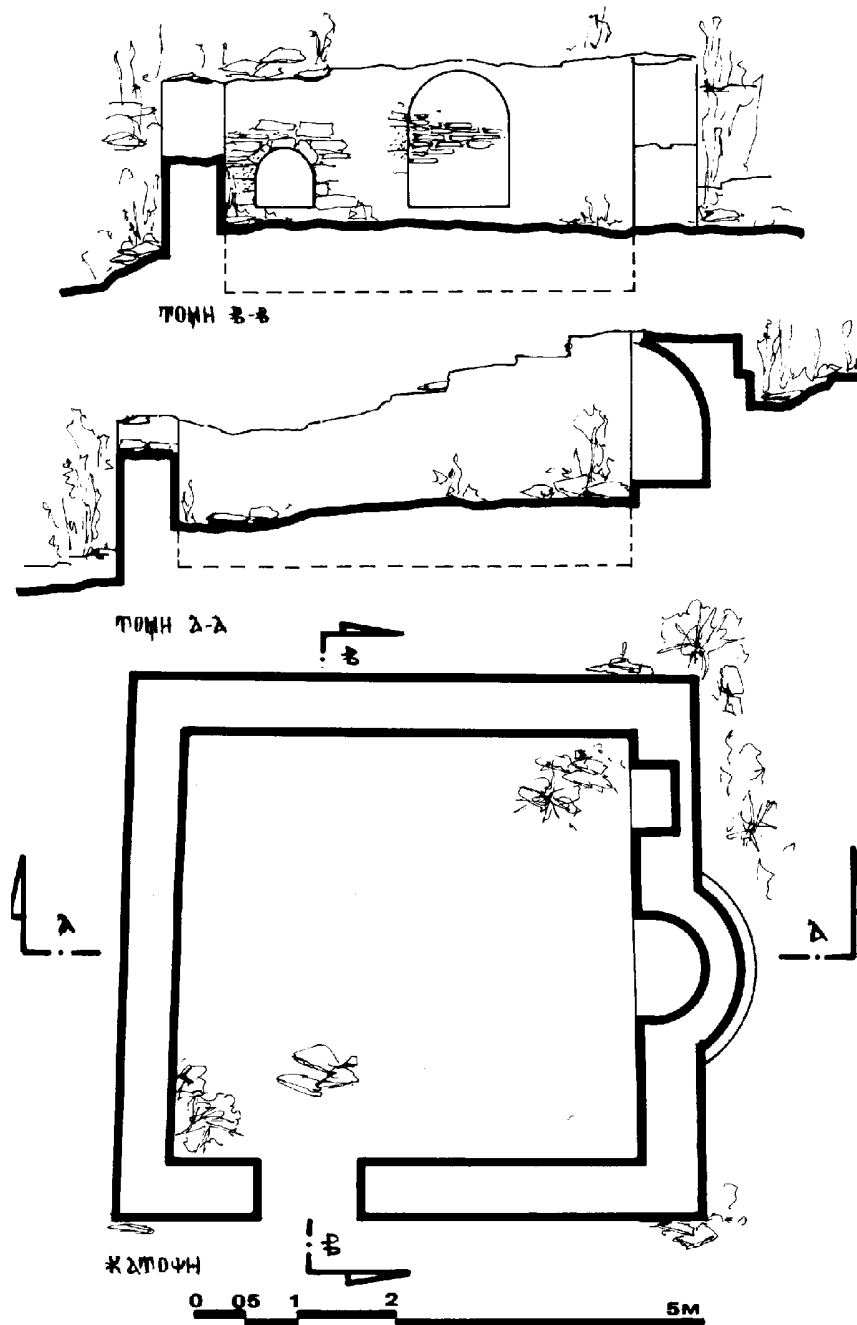
Σχέδιο 5: Παναγία Μεγαλομάτα.
Plan 5: Panagia Megalomata.

χρησιμοποιήθηκαν πωρόλιθοι, ενώ για τη μεγάλη κόγχη λεπτοί πλίνθοι. Το κονίαμα είναι λάσπη. Μόνο στον ανατολικό τοίχο και πιο συγκεκριμένα στις κόγχες υπάρχει ασβεστοκονίαμα.

Δεν βρέθηκαν γραπτά στοιχεία, ώστε να είναι δυνατή η χρονολόγηση της εκκλησίας. Από τα μορφολογικά και τα

κατασκευαστικά στοιχεία η Αγία Κυριακή χρονικά τοποθετείται στα μέσα του 17ου αιώνα. Στην ίδια εποχή ανήκει και η εικόνα της Αγίας Κυριακής από το εικονοστάσιο της εκκλησίας, που βρίσκεται στους Τρεις Ιεράρχες της Σκιάθου.

Πρέπει να αναφερθεί ότι από περιγραφή του Αλ. Παπαδιαμάντη [22] φαίνεται ότι η εκκλησία της Αγίας Κυριακής

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ

Σχέδιο 6: Αγία Κυριακή.
Plan 6: Agia Kyriaki.

Εικόνα 14: Αγία Παρασκευή. Κόγχες του ιερού.
Fig. 14: Ag:ia Paraskevi. The alcoves.

Εικόνα 15: Άγιος Ευστάθιος. Κόγχες.
Fig. 15: Agios Efstathios. The alcoves.

υπήρχε έξω από το Κάστρο. Κατά συνέπεια, ή θα πρέπει να υπήρχαν δύο εκκλησίες τιμώμενες στο όνομα της Αγίας Κυριακής ή η πληροφορία σχετικά με το όνομα της εκκλησίας να είναι λανθασμένη και να πρόκειται για εκκλησία, η οποία ετιμάτο στο όνομα άλλου αγίου, η δε Αγία Κυριακή να βρισκόταν έξω από το Κάστρο.

3.8. Άγιοι Απόστολοι

Λίγα μέτρα δυτικότερα από την Παναγία την Πρέκλα υπάρχουν ερείπια, τα οποία ανήκουν στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων. Το ύψος αυτών είναι 1.20 μ. έως 1.80 μ. πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Έχει διαστάσεις 7.00 X 5.00 μ. Δυστυχώς, με την κατάρρευσή της έχουν απομείνει ελάχιστα στοιχεία. Στον ανατολικό τοίχο η κόγχη της πρόθεσης σχηματίζεται ημικυκλικά στο πάχος του τοίχου. Είναι βέβαιο ότι υπήρχαν και οι άλλες δύο κόγχες (η μεσαία

Εικόνα 16: Ανώνυμη εκκλησία. Τοιχογραφίες στη ΒΔ γωνία.
Fig. 16: Unnamed church. The Wallpaintings.

και του διακονικού), αλλά δεν σώζονται ίχνη τους, επειδή το μεγαλύτερο τμήμα του τοίχου έχει καταρρεύσει. Οι τοίχοι έχουν πάχος 0.60 μ. Σε κανένα σημείο δεν σώζεται επίχρισμα που να μαρτυρεί την ύπαρξη ή μη ζωγραφικού διακόσμου.

Δεν βρέθηκαν ιστορικά ή άλλα γραπτά στοιχεία, τα οποία θα βοηθούσαν στη χρονολόγηση της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων. Από την κατάσταση, στην οποία βρίσκεται η εκκλησία, δεν αντλούμε στοιχεία σχετικά με τη μορφή και το διάκοσμό της. Υποθετικά μόνο σε σύγκριση με τις άλλες εκκλησίες του Κάστρου που έχουν επιζήσει (Χριστός, Άγιος Νικόλαος), μπορεί να θεωρηθεί ότι οικοδομήθηκε κατά το 17ο αιώνα.

3.9. Αγία Παρασκευή

Βορειότερα από τον Άγιο Βασίλειο σώζονται ερείπια, τα οποία ανήκουν στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής (εικ. 14). Το ύψος τους σήμερα πάνω από τα κρημνίσματα δεν είναι περισσότερο από 1.0 μ. και μόνο στη βορειοανατολική γωνία στη θέση της κόγχης της πρόθεσης πλησιάζει το 1.50 μ. Το σχήμα κάτοψης είναι τετράπλευρο με διαστάσεις 7.60X6.20 μ. Η είσοδος της εκκλησίας βρίσκεται στο βόρειο τοίχο (όπως και στον Άγιο Βασίλειο). Στο πάχος του ανατολικού τοίχου σχηματίζονται οι δύο κόγχες του ιερού, η μεσαία και της πρόθεσης. Σήμερα σώζεται σχεδόν σε όλο του το ύψος μόνο το βόρειο τμήμα της πρόθεσης. Στο πάχος των πλάγιων τοίχων του ιερού σχηματίζονται αβαθείς ημικυκλικές κόγχες.

Οι τοίχοι έχουν πάχος 0.60 μ. και μόνο ο ανατολικός έχει 0.90 μ. για να μπορούν να σχηματισθούν οι κόγχες του ιερού στο πάχος του. Η δόμηση είναι χαμηλής ποιότητας και μη επιμελημένη. Μόνο για τη δημιουργία των καμπύλων τμημάτων των κογχών χρησιμοποιήθηκαν θολίτες από πωρόλιθο (κόγχη της πρόθεσης).

Δεν βρέθηκαν γραπτά στοιχεία σχετικά με τη χρονολόγηση της εκκλησίας. Από τα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία που βρέθηκαν θεωρούμε ότι πρόκειται για κτίσμα του 17ου αιώνα. Η εικόνα της Αγίας Παρασκευής, που προέρχεται από το εικονοστάσιο της εκκλησίας και σήμερα βρίσκεται στην εκκλησία των τριών Ιεραρχών, φέρει χρονολογία αφνβ (1752).

3.10. Άγιος Ευστάθιος

Βορειοδυτικά από την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, στη βορειοδυτική κλιτή του Κάστρου, βρέθηκαν ερείπια που το ύψος τους σήμερα δεν ξεπερνά το 1.0 μ. από τη στάθμη των κρημισμάτων. Ανήκουν στην εκκλησία του Αγίου Ευσταθίου (εικ. 15). Η κάτοψη έχει σχήμα τετραπλεύρου χωρίς καμία ορθή γωνία και εξωτερικές διαστάσεις 6.10 X 5.40 μ.

Στο πάχος του ανατολικού τοίχου σχηματίζονται οι δύο τοξωτές κόγχες του ιερού. Η μεσαία, της οποίας το επάνω τμήμα μόλις εξέχει από τα κρημισμάτα, φαίνεται να είναι ημικυκλική και η πρόθεση που είναι ορθογωνικής διατομής. Στο πάχος του βόρειου τοίχου σχηματίζεται η τοξωτή κόγχη του νιπήρα, ορθογωνικής διατομής, με περιμετρικό αφίδωμα εσοχής. Το πάχος των τοίχων είναι 0.60 μ. και μόνο στην ανατολική αυξάνει σε 0.70 μ., ώστε στο πάχος του να σχηματισθούν οι κόγχες του ιερού. Στην τοιχοποιία, η οποία δεν είναι ιδιαίτερα προσεγμένη, χρησιμοποιήθηκαν πλακοειδείς και αργοί, κυρίως, λίθοι. Ακόμη και στη διαμόρφωση των χαμηλών τόξων των κογχών του ιερού και του νιπήρα χρησιμοποιήθηκαν μη επαρκώς επιλεγμένοι και ελάχιστα λαξευμένοι πλακοειδείς λίθοι με μικρή παρουσία πλίνθων (μεσαία κόγχη). Γενικά, στη δόμηση κυριαρχεί η προχειρότητα. Οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα.

Δεν βρέθηκαν γραπτά στοιχεία, από τα οποία μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για τη χρονολογία της εκκλησίας. Η εικόνα του Αγίου Ευσταθίου του Πλακίδα, που σήμερα βρίσκεται στην εκκλησία της Παναγίας της Λιμνιάς της Σκιάθου (είναι εικόνα εικονοστασίου), έχει χρονολογία 1609. Δεν αποκλείεται να εικονογραφήθηκε γι' αυτήν την εκκλησία. Εξάλλου, τα κατασκευαστικά στοιχεία συνηγορούν στην ύπαρξη του Αγίου Ευσταθίου στα τέλη του 16ου ή στις αρχές του 17ου αιώνα.

3.11. Η Υπαπαντή του Χριστού

Απέναντι από τη βορειοανατολική γωνία, σε μικρή απόσταση από το Χριστό βρέθηκαν ερείπια, τα οποία ανήκουν

στην εκκλησία της Υπαπαντής του Χριστού. Η καταστροφή του κτίσματος είναι σε μεγάλο βαθμό και μόλις διακρίνεται η εξωτερική προβολή της κόγχης. Για την ακριβή οριοθέτηση της βόρειας πλευράς απαιτείται ανασκαφή. Η κάτοψη έχει σχήμα τετράπλευρο με αρκετά οξεία τη βορειοανατολική γωνία.

Οι τοίχοι έχουν πάχος 0.55 μ. και ο ανατολικός 0.70 μ. Η τοιχοποιία στα τμήματα που σώζονται φαίνεται πολύ πρόχειρη. Έχει όλα τα χαρακτηριστικά των εκκλησιών του Κάστρου (χαμηλωμένο το δάπεδο, ορθογωνική τρίπλευρη κόγχη, μη ορθογωνική κάτοψη). Από τα στοιχεία που σώζονται (κατασκευαστικά) εκτιμάται ότι η εκκλησία είναι κτίσμα της περιόδου της Τουρκοκρατίας.

3.12. Κτίσμα με τοιχογραφίες (ανώνυμη εκκλησία)

Δυτικά από τον Άγιο Ευστάθιο, στη βορειοδυτική κλιτή του Κάστρου, βρέθηκαν μετά από το μερικό καθαρισμό του Κάστρου από τη βλάβιση, που έγινε τον Ιούλιο του 1997, ερείπια κτίσματος με σχεδόν ορθογώνια κάτοψη και εξωτερικές διαστάσεις 7.00 X 5.50 μ. (εικ. 16). Το ύψος των τοίχων είναι από 0.30 μ. έως 0.70 μ. και μόνο στη βορειοδυτική γωνία ξεπερνά το 1.20 μ. Στη θέση αυτή υπάρχουν ίχνη γραπτού διακόσμου (γραμμικός διάκοσμος στον ποδέα και ημικατεστραμμένες μορφές ολόσωμων αγίων). Ακόμη, ο διάκοσμος φαίνεται να υπάρχει σχεδόν σε όλους τους εσωτερικούς τοίχους, δεδομένου ότι στο επίχρισμα που σώζεται υπάρχουν ίχνη ζωγραφικού διακόσμου. Σύμφωνα με την υπάρχουσα κατάσταση δεν διακρίνονται ίχνη από κόγχες στον ανατολικό τοίχο. Ενδεχομένως, η βάση των κογχών να βρισκόταν υψηλότερα και να καταστράφηκαν με την κατάρρευση του κτίσματος. Από τα στοιχεία που βρέθηκαν διαπιστώνεται ότι υπάρχουν όλα τα χαρακτηριστικά των εκκλησιών του Κάστρου που οικοδομήθηκαν κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Δεν αποκλείεται να είναι κτίσμα αυτής της εποχής. Με ανασκαφικό έργο θα υπάρξουν περισσότερα και πιο διευκρινιστικά στοιχεία.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι εκκλησίες του Κάστρου ήταν άμεσα συνδεδεμένες με τη ζωή των κατοίκων κατά την Τουρκοκρατία. Έτσι, θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι ο τρόπος ζωής και οι συνήθειες, με τις οποίες έζησαν οι Σκιαθίτες κατ' αυτήν την περίοδο, επηρέασαν, εκτός των άλλων, και τις κατασκευές των λατρευτικών χώρων. Οι εναλλαγές στην κυριαρχία της Σκιάθου μεταξύ Τούρκων και Ενετών, οι οποίες συνοδεύονταν από βίαιες καταλήψεις του νησιού, οι συχνές λεηλασίες των πειρατών με τις καταστροφές που επακολοιούσαν, οι συνεχείς μετακινήσεις των κατοίκων και η ιδιόμορφη μορφολογία και η στενότητα του χώρου, που υπάρχει στην έκταση που

καταλαμβάνει η πόλη του Κάστρου, δεν ευνοούσαν την οικοδόμηση μεγάλων εκκλησιών. Έτσι, οικοδομήθηκαν πολλές μικρές εκκλησίες μέσα στο Κάστρο. Η έλλειψη στοιχείων (η πόλη δεν έχει αποτυπωθεί και ο χάρτης του Κάστρου, που είναι δημοσιευμένος [14], είναι πολύ γενικός και ελλιπέστατος) και η σημερινή κατάσταση του Κάστρου δεν επιτρέπουν τον ακριβή προσδιορισμό της θέσης όλων των εκκλησιών του οικισμού. Από αυτές που μελετήθηκαν είναι δυνατόν να υποθέσουμε ότι κάθε εκκλησία ήταν το κέντρο, γύρω από το οποίο υπήρχε μια ομάδα οικιών. Δεν αποκλείεται οι περισσότερες να ανήκαν σε οικογένειες, παράδοση που διατηρείται μέχρι σήμερα.

Με δεδομένη αυτή τη διαδρομή σε ό,τι αφορά την οικοδόμηση των εκκλησιών του μεσαιωνικού οικισμού «του Κάστρου» της Σκιάθου, μπορούμε να διακρίνουμε τη μεταβυζαντινή παράδοση με τις μονόχωρες ξυλόστεγες εκκλησίες του 16ου και 17ου αιώνα, όπου κυριαρχούν οι λιτές μορφές στην κατασκευή αφ' ενός και ο σχετικά πλούσιος εσωτερικός διάκοσμος (ζωγραφικός και ένθετος) αφ' ετέρου (Χριστός, Παναγία η Πρέκλα). Τα υλικά δομής είναι γενικά κατώτερης ποιότητας (αργοί λίθοι, κονίαμα από λάσπη), αλλά όπου υπάρχουν αυξημένες απαιτήσεις στην κατασκευή, χρησιμοποιούνται υλικά όμοια με αυτά της βυζαντινής εποχής (πλίνθοι, κουρασάνι), όπως γενικά στα περισσότερα μνημεία της μεταβυζαντινής περιόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Α. Αβραμέα - Σ. Ασδραχά - Β. Σφυρόερα, **Χάρτες και Χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους**, εκδόσεις Ολκός, Αθήνα 1985.
2. Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, **Ιστορία του Νέου Ελληνισμού**, Θεσσαλονίκη 1964.
3. Δημητριάδης Επιφάνιος, **Επιφάνιος Δημητριάδης ο Σκιάθιος και Ιστορία της νήσου Σκιάθου**, Νέος Ελληνομνήμων, τόμ. 13ος (1916).
4. Ευαγγελίδης Τρύφων, **Η νήσος Σκιάθος και αι περί αυτήν νησίδες**, εν Αθήναις 1913, τυπογραφείον Δ. Γ. Ευστρατίου και Δ. Δελη.
5. Ευστρατιάδης Σωφρόνιος, **περιοδ. Ελληνικά**, τόμ. 7ος (1934).
6. Θεοχαρίδου Καλλιόπη - Τούρτα Αναστασία **Η Μονή Αγίου Γεωργίου στα Κερδύλια, έξω από την Ασπροβάλτα**, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, τόμ. 3, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1989.

7. Καλοκύρης Κ., **Εξέχοντα μεταβυζαντινά τέμπλα του Αγίου Όρους**, Αθωνική Πολιτεία, Α.Π.Θ. 1963.
8. Κίζης Γιάννης, **Η Μονή Φλαμουρίου στο Πήλιο**, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση τόμ. 2, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1982.
9. Koumoulides J. - Walter Ch. **Byzantine and Post-Byzantine Monuments at Aghia in Thessaly**, Greece: The Art and Architecture of the Monastery of St. Panteleimon, London 1975.
10. Κουτελάκης Χαράλ., **Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700**, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1986.
11. Λαζαρίδης Π., **Σποράδες νήσοι Αλόνησος Α.Δ.** (χρονικά) αρ. 21 (1966).
12. Μακρής Κίτσος, **Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου**, εκδ. οίκος Μέλισσα, Αθήνα 1976.
13. Μιχαηλίδης Μυρ., **Ο Ναός του Αγίου Ζαχαρία Καστοριάς**, Α.Δ. αρ. 22 (1967) Α.
14. Moutsopoulos Nikolas, **SPORADES**, Universiti Aristote de Thessalonique, Thessalonique 1982.
15. Μουτσόπουλος Νικόλαος, **Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και μοναστηριών της Γορτυνίας**, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Α.Ε., εν Αθήναις 1956.
16. Μπούρας Χαράλ., **Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1453-1821**, Αρχιτεκτονικά Θέματα 3 (1969).
17. Μουλωνάς Παύλος, **Η Μονή Πέτρας στην Νότια Πίνδο**, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, τόμ. 2, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1982.
18. Νικονάνος Νικόλαος, **Βυζαντινοί Ναοί της Θεσσαλίας**, Αθήνα 1979.
19. Ξυγγόπουλος Ανδρέας, **Τα μνημεία των Σερβίων**, ΕΜΣ, Αθήνα 1957.
20. Ορλάνδος Αναστάσιος, **Η εν Ελλάδι εκκλησιαστική αρχιτεκτονική επί Τουρκοκρατίας**, περιοδ. L' Hellenisme Contemporain, εν Αθήναις 1953.
21. Ορλάνδος Αναστάσιος, **Δύο Βυζαντινά Εκκλησίαι παρά το Κακοσάλεσι**, Α.Β.Μ.Ε., τόμ. Ε (1939 - 40).
22. Παπαδιαμάντης Αλέξ., **Τα άπαντα**, επιμέλ. Γ. Βαλέτα, Αθηναϊκά Εκδόσεις, Αθήνα 1954, τόμοι 6.
23. Σάμψων Αδ., **Σκιάθος**, εκδ. εφημ. Βόρειοι Σποράδες.
24. Σωτηρίου Γ., **Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας**, Ε.Ε.Β.Σ., τόμ. Θ (1932).
25. Φραγκούλας Ν. Ιωάννης, **Σκιαθίτικα**, τόμοι 4, εκδ. Ιωλκός, Αθήνα 1978.
26. Φραγκούλας Ν. Ιωάννης, **Ξένοι περιηγητές που έγραψαν για τη Σκιάθο**, εκδ. εφημ. Βόρειοι Σποράδες, Αθήνα 1977.
27. Fredrich C., **Skiathos und Reparethos**, Α.Μ., τόμ. 31 (1906).
28. Φραγκούλας Ν. Ιωάννης, **Τα Χριστιανικά μνημεία της νήσου Σκιάθου**, Θεσσαλονίκη 1955.

Extended summary

The Kastro of Skiathos (Medieval Settlement) and the Architecture of its Churches

ALEXANDROS DEM. ALEXIOU

Architect Professor of TEI, Dr History of Architecture

Abstract

This article attempts a) a first historical approach to the medieval settlement of Skiathos, the Castle, which developed during the period of the Turkish domination and was almost unknown until today, and b) the presentation of the church architecture of the settlement. Taking into account that the few structures that are saved are churches with the clues of the full-scale imprinting and photographing that has taken place, the study of forms, the types and the structural methods in a group of worshipping buildings in an independent settlement, and in relation with the extended Greek area during the period of the Turkish domination was made possible.

1. THE PLACE AND THE ERA

The island of Skiathos, together with Skopelos (ancient Peparinthos), Alonnisos (ancient Ikos), Skyros and many deserted islets, comprise the complex of N. Sporades. The ancient town of Skiathos, which stood where the modern town stands, was known from the 4th century B.C. We know that the Byzantine fleet sailed into the port of Skiathos in the 8th century. Between 1204 and the 17th century Skiathos was under the sovereignty of either Venice or Turkey. During the 14th or 15th century the people of Skiathos found refuge at the northern edge of the island due to pirate attacks. There they built a castle or found one already built by the Venetians (fig. 1), and they formed the medieval settlement, the Kastro, living there until 1829. In 1829 they returned to the area of the ancient city and built the modern one, constructing it around a settlement preexisting since 1784.

During the period of the Turkish domination of Greece, the people of Skiathos lived in the medieval settlement, the Kastro. The living conditions were the same as the ones experienced by the inhabitants of the other Aegean islands. Raiding and plundering by pirates forced the people of Skiathos to abandon the island many times. The privileges given to the islanders by the Turks applied to them as well. They followed the economic, cultural, etc, developments shown by the islands at the beginning of the 18th century. During that era we have the first signs of constructional and architectural activity, with the additions, renovations and deco-

rations of churches (Christos sto Kastro, catholicon of the monasteries of Panagia Kounistra, Panagia Kehria, Agios Ioannis Parthenis, Agios Ioannis Paschalai, Agios Georgios Christodoulitsas and others).

The life ways of the people of Skiathos during their stay in the medieval settlement are unknown, mainly due to the destruction of the «Kantzellaria» in 1771. The only clues we have refer to the last years of the Turkish domination of Greece and especially to matters of administration.

2. TODAY

After the abandonment of Kastro in 1829, almost all the buildings collapsed and today only ruins remain with a maximum height of 1.5 m (fig. 2). Most of the buildings had already collapsed in the previous century. The Gate, the churches of Christos and Ag. Nikolaos and the mosque (fig. 3) are the best preserved constructions in Kastro. Furthermore, in good condition remains almost all of the northern wall (fig. 4) and one of the four water tanks found until today (fig. 5).

3. THE CHURCHES

Twelve of the churches inside Kastro are known today. Apart from Christos (Gennisi tou Christou) and Ag. Nikolaos, the ruins of the churches of Panagia Prekla (Koimisi tis Theotokou), Panagia Megalomata, Ag. Kyriaki, Ag. Paraskevi, Ag. Efstathios, Ag. Apostolon, Ypapanti tou Christou and an anonymous one with traces of painted decoration have been saved. Furthermore, Ag. Marina and Ag. Vasilios have been saved, churches being rebuilt on top of the original walls.

All the churches of Kastro belong the type of aisleless timber-roofed basilica. It is the simplest kind of church built during the Turkish domination of Greece. No special technical knowledge is needed for the construction of this kind of churches, since the same technique is used for building houses. It concerns mainly small rectangular or not spaces with internal width between 3 m and 4 m and length from 5 m to

8 m. They have common parts which deserve mentioning: The floor of all the churches is lower than the surrounding ground, with the height difference reaching almost 1 m. They were built during the first centuries of the Turkish domination, when the oppression of the conquerors was harder. The humiliation was in a way necessary. No great external height was allowed. Internally the church got height by the lowering of the floor below ground level. The entrance of the church was mainly the western edge of the southern side. The reason for this placement was the wish to avoid the northern and western winds, which in are especially icy in winter. Finally, the arch which projects externally three - side on the eastern wall is rectangular and looks like a small enlargement of the wall built to receive the alcove of the sanctuary. The arches projection comes between 10 cm and 40 cm (fig. 6). This strange shape of the rectangular arch of the sanctuary had scarce applications from the old - christian era. The reason for the adoption of this kind of arch is strictly to save space, as the area in the safety of Kastro is confined and small. The scarcity of space is obvious from the shapes of the ground plan of the churches, too. In no case does the ground plan have right angles, a fact showing an attempt to exploit even the minimum space, even against the deformation of the rectangularity of the ground plan prevailing in church building.

The walls of the churches are 0.60 m wide, which sometimes increases to 0.80 m, especially in the eastern walls, in order to have the necessary width for the placement of alcoves. Usually rubble stones were used. The quality of the wall building ranges from mediocre to uncared for. For the construction of the alcoves rubble stones are used, many time clumsily carved arch - stones from porous - stones in rectangular slabs (fig. 7). The use of bricks or bricks alternated with porous - stones in horizontal rows for the formation of the alcoves, a method which results in stronger construction and better formation of the surface of the alcoves, is very rare. The mortar used was mud mixed with lime for reinforcement. The use of pure lime - mortar on the eastern walls and mainly in the alcoves is not rare. On the wall (internally and externally) a coating of lime - mortar was placed. Sometimes the outer surfaces were coated with rosy - plaster, that is strong plaster reinforced with crumbled tiles.

No inscribed or otherwise written records regarding the building year was found for any of the churches. We can draw information about the period of their construction only from the structural and morphological clues. Furthermore, it should be mentioned that the dated icons of the iconostasis of almost all the churches in Kastro, with the corresponding saints, have been saved.

3.1. Christos (Gennisi tou Christou): It stands almost in the middle of the medieval town of Skiathos, the Kastro

(fig. 8). It is known as Christos sto Kastro and it was the cathedral. Its dimensions are 12.10 m by 7.60 m with 6.20 m internal height. The floor of the church is 0.95 m below ground level. The original floor, which is covered with «second-hand» marble and schist slabs of various dimensions (70X40, 80X80, 110X25 cm) is saved. In the middle exists a rudimentary sketch made by pebbles in mortar (plan 1).

Although the church is plain and humble regarding its morphology, the walls are decorated with outstanding paintings. The names of their creators and completion dates are unknown. It is certain, though, that they were made after the placement of the iconostasis. They stand out for the movement, the expression and the figuring of the forms they show. The vivid paints are preserved well especially in the southern wall. They are divided into five zones based on height: a) foot-height with linear decoration, b) full-bodied saints below arches, c) saints in circles, d and e) divided into rectangular frames with pictures from Dodekaorton. Worth mentioning is the carved - in - wood iconostasis built by gifted and diligent people. The lower part up to the cornice is covered with gold. It follows the tradition of the 16th century regarding the technique (leveling and formation) and the themes (old - christianic vine - arbour). On the lintel of the Holy Gate (fig. 9) exists an inscription with the building date: “Διά συνδρομής κε εξόδου Φραγκούλη ιερέως Αχαε” (1695). The upper part is of later date and of lower quality than the lower. To the same era belong the carved - in - wood metropolitan throne, a proskynetarion carrying the inscription “Νικόδημος μοναχός πλεροτής 1740” and the chandelier. Taking into account the inscription of the iconostasis and the structural elements, it is certain that the church of Christos was built before 1695. We assume, though, that it is a building of the first half of the 17th century, without excluding the chance of it being built earlier.

3.2. Ag. Nikolaos: It stands west of the church of Christos. Its external dimensions are 8.25X6.25 m and its internal height 4.40 m. Based on the structural and morphological elements we can surmise that Ag. Nikolaos belongs to the era of the Turkish domination of Greece.

3.3. Ag. Marina: It stands higher and north of Christos (fig. 10). Due to the significant sloping of the ground the eastern wall has the role of supporting the above ground or coating the surface of the rock for the creation of the alcoves. This part belongs to the original construction. The rest was built some decades ago on the old foundations. The ground-plan is almost square with side length of 5.60 m and internal height of 3.50 m.

3.4. Panagia i Prekla (Kimisi tis Theotokou): The ruins of this church are saved south of Christos, behind the mosque

of the old town. The ground-plan is four-sided with dimensions 8.75X4.85 m (fig. 11). Traces of painted decoration can be seen on the eastern wall (plan 2). Other elements saved consist of a part in the cornice bearing the inscription: “ΔΙΑ ΧΗΝΔΡΟΜΗ ΚΟΠΟ ΜΟΧΘΟ ΙΩ ΙΕΡΕΟΣ ΚΕ ΤΟΝ ΤΕΚΝΟΝ ΑΥΤΟΥ ΕΤΟΣ ΑΧΟϚ” (1676) (plan 3) and the picture of the Assumption of the Virgin from the iconostasis of the church dated ΑΧΝΓ (1653). The date on the inscription of the cornice leads to the conclusion that the church was built before 1676; the structural elements point to the end of the 16th or the beginning of the 17th century.

3.5. Ag. Vasiliος: North of Ag. Nikolaos stands Ag. Vasiliος (fig. 12). The upper wall was built some years ago on the ruins of the pre existing walls. The largest part saved from the original building is the eastern wall around the central alcove (height 2.70 m). The ground-plan shows a four-sided shape with no vertical angles and external dimensions 6.30X5.90 m (plan 4). The general characteristics of the structure place the building in the 16th or 17th century.

3.6. Panagia Megalomata: The ruins of this church stand between Christos and Ag. Vasiliος (fig. 13). The ground-plan forms an almost right-angled trapezium with external dimensions of 6.75X4.10 m (plan 5). The three semicircular alcoves are formed in the width of the eastern wall. The structural elements, the morph and the type show likeness to the other churches of Kastro. We consider it was built in the same era, that is the 17th or 18th century.

3.7. Ag. Kyriaki: Its ruins stand beneath Barberaki, the top of Kastro. The height of the walls does not top 1.70 m (plan 6). The ground-plan forms a square with external dimensions of 5.80X5.40 m. Due to the sloping of the ground the eastern wall, in which the two alcoves of the sanctuary are saved today, supports the ground.

No chronological clues were saved which could date the church. The morphological and structural elements place Ag. Kyriaki in the middle of the 17th century. The picture of Ag. Kyriaki from the iconostasis of the church belongs to the same era.

3.8. Ag. Apostoli: A few metres west of Panagia Prekla the ruins of this church are saved. They are 1.20 m to 1.80 m height above ground level. Its dimensions are 7.00X5.00 m. Unfortunately, due to its collapse, extremely few clues have been saved. It is thought to have been constructed in the 17th century.

3.9. Ag. Paraskevi: The ruins saved today stand north of Ag. Vasiliος. Their height is not over 1.0 m (fig. 14). The

ground-plan shows a four-sided building with dimensions 7.60X6.20 m. Arch-stones from porous stone were used for the construction of the curving parts of the alcoves. The structural and morphological elements place this church in the 17th century.

3.10. Ag. Efstathios: The ruins of this church, with height of 1.0 m., stand near Ag. Paraskevi. The ground-plan gives a four-sided structure with no right angles and external dimensions of 6.10X5.40 m (fig. 15) The wall building can be characterized as sloppy. The walls were coated with lime-mortar. The constructional elements place this church at the end of the 16th or the beginning of the 17th century.

3.11. Ipapanti tou Christou: The very few ruins saved are behind the northeastern corner of Christos. The building has been destroyed to a great extent. Due to the few structural elements saved we surmise that the church was built during the Turkish domination.

3.12. Building with wallpaintings (unnamed church): These ruins, with height ranging from 0.30 to 0.70 m and in the northeastern corner up to 1.20 m, stand west of Ag. Efstathios. The ground-plan is almost rectangular with external dimensions of 7.00X5.50 m. On the northeastern corner traces of painted decoration are saved (foot-height linear decoration and almost destroyed full-bodied pictures of saints) (fig. 16). It seems that decoration existed on all the internal walls. Based on the few clues found we conclude that all the characteristics of the churches of Kastro during the period of the Turkish domination exist. It is possible that this construction belongs to the same era.

4. CONCLUSIONS

The churches of the Kastro were directly connected to the lives of the inhabitants during the Turkish domination of Greece. Therefore, one can rightly assume that the way and conditions of life of the people of Skiathos during that era directly affected the construction of their worshipping places. The changes in the control of the island between the Venetians and the Turks, changes accompanied by violent conquests of the island, the common plundering by pirates and the destruction they left, the constant moving of the population and the special morphology and scarcity of space in the town of Kastro did not favor the construction of large churches, so many small ones were built inside Kastro.